

* * *

זיוה שמיר

אלתרמן – במבט חדש ובמבט מחודש על יחסו של אלתרמן כלפי הקיבוצים סנגוריה על האידיאולוגיה השיתופית בשיר "חצרו של קיבוץ"

חלק שני (פרסום ראשון)

ד. הוויתור על יצר הקניין

חלקו השני של השיר (שורות 23-44) גם הוא בית ארוך בן עשרים ושתיים שורות הבנוי כולו, כמו הבית הראשון, מצמד חרוזים אחד לכל אורכו. גם כאן הצליח אלתרמן לבנות טיעון רצוף ומשכנע – ובו דברי סנגוריה על הכללים שקבעו מייסדי הקיבוץ באשר לשיתוף בשכר וברכוש (לפי הכלל המרקסיסטי הקובע ש"כל אחד תורם כפי יכולתו ומקבל לפי צרכיו"). בעקבות רעיונות כאלה ואחרים שמקורם בברית-המועצות, הוחלט בקיבוצים שהוקמו בארץ שכל מוצרי ההון והייצור ימצאו בבעלות משותפת של הקיבוץ, תוך שמירה על שוויון כלכלי וחברתי בין החברים ותוך נכונות לוותר על תנאי רווחה.

רעיון השיתוף – טענו המקטרגים – יחניק את יצר הקניין של האדם ויכרסם במוטיבציה של חברי הקיבוץ לשאת בנטל – לעבוד קשה ולהגיע להישגים – הן בתוך החצר, הן מחוצה לה. מחד גיסא, היו שראו בכלל המרקסיסטי, הקובע שכל חבר יקבל לפי צרכיו, גלגול של רעיון זר לרוח היהדות – הרעיון הנוצרי המצוי בברית החדשה ב"מעשה השליחים" בדבר אורח חיהם הקומונלי של עדת המאמינים בישו: "וַיָּתֶן לְכָל-אִישׁ וְאִישׁ דֵּי מַחְסְרוֹ" (שם ד', ל"ה). מאידך גיסא, היו שראו בכך גלגול של רעיון "סוציאליסטי" עברי עתיק-יומין שהתבטא בהתחשבות במצבם הכלכלי של יתומים ואלמנות, עבדים וגרים.

על הקשר שבין יצר הרכושנות והקניין לבין הקנאה הרכושנית לאישה כתב ביאליק במסתו הלא-גמורה "האדם וקניינו", המצויה במהדורת כל כתביו. יש להניח שאלתרמן הכירה, כי ניכרת ביצירתו שליטה מופלאה ביצירת ביאליק, שאֵתה הרבה "להתכתב" בשיריו.⁹ הערנו קודם שהמילים "לא נִגְרַע כָּל מְאוֹם" שבשיר "חצרו של קיבוץ" נכתבו בהשראת שירת ביאליק, וגם בסוף השיר "השומע עברית" (הקודם ל"חצרו של קיבוץ" במחזור "שירי נוכחים") ניכרת עד מאוד השפעת מסתו של ביאליק "גילוי וכיסוי בלשון".

במאמרו "האדם וקניינו" טען ביאליק שהעמל הגופני והרוחני שמשקיע האדם בצבירת קניינו מעניק לו כבוד ותחושת ביטחון, ושהשתוקקות לבעלות על קניין דומה לתחושת הבעלות של הגבר ולתחושת הקנאה שהוא חש לרעייתו:

הקנאה לרכוש [...] בְּתֵהּ הַבְּכִירָה שֶׁל הָרִגְשָׁת הַקִּנְיִין (קרי: הבעלות) בתכונתה הקדמונית והשורשית ביותר: בתכונתה הפְּטִישיסְטִית (אגב, קנאה וקניין קרובי שורש הם בלשון: "סמל הקנאה המקנה"). האדם הקדמוני, הפטישיסטי, המנפש כל דבר ומְאָלִיהוּ, בְּזִכּוֹתוֹ בְּדַבָּר מִן הַהִפְקָר וּבִיְחָדוֹ אוֹתוֹ לוֹ – קִידְשָׁהוּ לַעֲצָמוֹ, אוֹתוֹ וְאֵת הַ"רוּחַ" הַשּׁוֹכֵנָת בוֹ. מִכָּאן וְאֵילָךְ בְּרִית קֹדֶשׁ הִיְתָה כְּרוּתָה בֵּין הַדָּבָר וּבֵּין בְּעָלָיו, נְכוֹנָה מְזוֹ: בֵּין נַפְשוֹת שְׁנֵיהֶם, מִעֵין הַבְּרִית שֶׁבֵּין אִישׁ וְאִשָּׁה וּשְׁבִין אָדָם לְאֱלֹהָיו. [...] קוֹנָה הַדָּבָר – הוּא אִפּוּא גַם הַמִּקְנָא לוֹ. מוֹכֵרָה הוּא לְקָנָא. קָנָה לְרִכּוּשׁ כְּגוֹן זֶה, אִפֹּה הִיא אִפּוּא, בְּעִיקְרָהּ, כְּאִבְיָה וּמוֹלִידָה הַקִּנְיִין, כִּמְעַט מוֹשֵׁג דְּתִי וּמִינִי. הָאָדָם מִקְנָא לְרִכּוּשׁוֹ כִּכְהֵן שֶׁמִּקְנָא לְאֱלֹהָיו, כְּבָעַל לְאִשְׁתּוֹ. שְׁלוֹשׁ קְנָאוֹת אֵלֶּה צַד שׁוֹוֶה בֵּהֶן: כֻּלָּן מִעוֹרוֹת בְּקוֹדֶשׁ.

גם אלתרמן מותח כאמור קו של אנלוגיה בין יצירו הטבעיים של האדם לזכות בגמול על עמלו ולהגיע למקנה ולקניין לבין יצר הקנאה של הגבר-הבעל לרעייתו, שאותו קידש בטבעת כהוכחה לבעלותו עליה. שירו מביא את טענותיהם של מתנגדי הרעיון הקומונלי המביעים את החשש פן אבדן היצר הקנייני יכרסם במוטיבציה של חברי הקיבוץ לשאת בנטל – בתוך החצר ומחוצה לה – בבואם למלא משימות לאומיות כבדות. דבריהם נובעים החשש פן יתרוקן העולם מן היסודות האחראיים לקיומו לאחר שתינטל ממנו אבן-הראשה, שעליה הוא נסמך ("וְהַסֵּעֵף אֲבָנוּ [...] אֲשֶׁר לוֹלֵא הִיא תֵּם עוֹלָם בְּלֹא קִצּוֹ / כְּמִבְּלִי תִשׁוּקְתּוֹ שֶׁל הָאִישׁ אֶל אִשָּׁה"). לטענת המתנגדים לערכים הקומונליים, העולם המחניק את יצר הגמול והקניין הוא עולם הקורא תיגר על כללי-הנצח שנקבעו בשחר האנושות (כגון הכלל הקובע: "וְאֶל-אִישׁוֹ תִשׁוּקְתָּ וְהוּא מְשַׁל-כָּף"; בראשית ג', ט"ז). לטענתם, המאבק נגד יצירו הטבעיים של האדם, העומד בבסיס הרעיון הקומונלי, מעמיד אפוא את קיומו של העולם ושל המין האנושי בסכנה. ואולם, השיר מפרך את הטיעונים הללו בתחבולת ה-refutatio, שהוזכרה לעיל, ומראָה שבחברה שיתופית, המקיימת ערכות הדדית בין חברה והמאורגנת על יסודות של בעלות הכלל על הקניין – על תרומה ללא תמורה – כלל וכלל אין פגיעה בשאיפה ובמוטיבציה להשיג הישגים.

*

אמרנו ש"החצר" היא, בין השאר, האידיאולוגיה של הקיבוץ, אך עדיין לא הזכרנו הוראה נוספת של המילה הפוליטית הזאת: "החצר" היא גם חֵבֶר האישים המשפיעים על המדיניות (בתקופה המלוכנית "אנשי החצר", או ה-courtiers, היו אלה שהקיפו את המלך והשפיעו על מהלכיו). וכאן מדברת "החצר" על "חֵבֶר בּוֹנִי" – על האידיאולוגים שהקימו את הקיבוץ והערו לתוכו את הערכים הנדרשים לקיומו. אלתרמן, שעמד כאן, כאמור, מאחורי הקלעים וייצג גם את הקיבוץ, אך גם את תפיסת העולם היהודית ה"ישנה" של "כל ישראל ערבים זה לזה", מרוצה לתת בפי ההנהגה של האידיאולוגיה הקיבוצית את הטענות המעידות שהקמתה של "חברה חדשה", שאינה מבוססת על גמול אישי ורכוש פרטי, לא פגמה במוטיבציה לעבוד קשה ולהגיע להישגים, לא פגמה במוטיבציה להרים תרומה אדירה לקיבוץ, לעם ולמדינה.

כדי לשכנע את המתנגדים שהחברה החדשה שקמה בקיבוץ לא הכזיבה, אומרת החצר ש"חֵבֶר הָאָדָם בִּי יִסְפָּה חֲרִישָׁה / וְקִצִּירָה וְנִסָּר הַמְשׁוֹר יִצּוֹ / וְרָקַע הַפְּטִישׁ בְּרִזְלוֹ, בְּלִי חֲלָשָׁה / תְּנוּפָתָם וְהִזְמִין לֹא הָאֵט מְרוּצִי¹⁰ / וּמְכוֹנָה לֹא הִדְמִימָה חֲמַת רַעְשָׁה." ניסוח הדברים מזכיר במהופך את תיאור מעמד הר סיני במדרש: "כְּשֶׁנֶּחֱתַן הַקֹּדֶשׁ בְּרוּךְ הוּא אֶת הַתּוֹרָה צִפּוֹר לֹא צִיץ, עוֹף לֹא פָּרַח, שׁוֹר לֹא גָעָה, אֹפֶנִּים לֹא עָפוּ, שְׂרָפִים לֹא אָמְרוּ קְדוֹשׁ, הַיָּם לֹא נִזְדַּעַזַּע הַבְּרִיּוֹת לֹא דִבְּרוּ" (מדרש שמות רבה, פרשה כ"ט, פסקה ט').

דברים אלה מזכירים באוצר המילים והמוטיבים שבהם גם את הקמתם של מזבחות ושל אתרי קדושה כאוהל מועד שנבנו אבנים שלמות, אשר לא הניף עליהן ברזל. הצירוף "חֵבֶר בּוֹנִי" אינו מצוי במקורות, אך הצירוף "חבר כוהנים" מצוי בהקשרים רבים, ואת הקמת החברה החדשה תיאר אלתרמן במונחים של עבודת קודש. כבר הראתה רחל פרנקל-מדין שההוראה הנפוצה ביותר והמקובלת ביותר של המילה "חצר" בתנ"ך שייכת לתחום עבודת הקודש: השטח המקיף את המשכן ואת המקדש.

כדי לשכנע את המתנגדים בצדקת דרכה, "החצר" לא אחת מדגישה שהאוניפורמיות הרעיונית השוררת בקיבוץ אינה דומה כלל לזו השלטת בקומונות הסוציאליסטיות שהוקמו מעבר לים: יישותה וזהותה מנומרות מערכים אוניברסליים ומערכים לאומיים גם יחד. הרצל עצמו כתב ביומנו אחרי ביקורו ביישוב מוצא שבמבואות ירושלים: 'במוצא נטעתי [...] על מורד ההר המוגן, ארו רך, ואלתרמן שם בפי החצר את המילים "ונטעתי חברה חדשה". שירו של אלתרמן נוסך קדושה על "חצרו של קיבוץ", ורואה במרומז בחבריה "חבר כוהנים", שעבודתם היא עבודת קודש בשירות האומה.

ה. עבודות אֵלִיטִיסְטִית

הבית האחרון, החותם את השיר, הוא הבית הקשה והמוקשה ביותר, כי בו העמיד אלתרמן את החברה הקיבוצית אל מול האשמות שמפנה כלפיה החברה הישראלית בת-הזמן. הוא העמיד את חברי הקיבוץ אל מול בני העם "הפשוט" – המאשימים את ה"קיבוצניקים" בהתבדלות ובהתנשאות.

למרבה האירוניה של הגורל, סופו של השיר מנבא כביכול את המאבק על "נחל האסי" שבֹּ פתחו צעירי בית-שאן כשישים-שבעים שנה אחרי פרסום שירו זה של אלתרמן, בטענות קיפוח ובדרישה למתן גישה חופשית לציבור, לקטע מן הנחל, העובר בשטח קיבוץ ניר דוד סמוך לבתי מגורים של תושבי הקיבוץ. כזכור, תל-עמל (ניר-דוד) היה קיבוצה של לאה אלתרמן-להב, אחותו של המשורר, ואלתרמן ביקר בו לעתים מזומנות, כי גם אִמו הצרפה לקיבוץ וחייתה בו עם בתה, חתנה וילדיהם, והוא הכיר היטב את עמדתם של בני הקיבוץ הצעירים שנהגו כִּאֲלִיטָה משרתת. כשנה לאחר פרסום "עיר היונה" פרצו אירועי ואדי סליב בחיפה, שהיו מרד חברתי נגד קיפוח ואפליה על רקע עדתי; אך אלתרמן ניבא את "מלחמת התרבות" שתפרוץ בארץ כבר בטורו "עם הקונגרס הספרדי" ("דבר", י"א באייר תשי"ד; 14 במאי 1954).

בית אחרון זה (שורות 45-59) מראה לכאורה את ישותה הנבדלת של "החצר" מן הציבור המתבונן בה בחשד ובאיבת-מה. הוא רואה בה ישות "נכרית" ו"מתנשאת" מבלי להבין את טיבה האמתי, החצוי, של האידיאולוגיה השיתופית. שני הבתים הראשונים הם בני עשרים ושתיים שורות, כמספר אותיות הא"ב, והבית השלישי החותם את השיר בנוי כסונטה (אך שלא כסונטות הקונבנציונליות אין בו חריזה מגוונת, וכל כולו בנוי על שני חרוזים משורגים, כמו השיר כולו):

עוֹד אֶמְרָה הִיא: עֲמִדָּתִי כְּמוֹ צְרוּפָה
מְסִיגִיו שֶׁל עֵם שָׁב וּכְמוֹ חֵץ בְּנִיתִי
בֵּין תַּחֲוִמֵי לְתַחֲוִמוֹ. נִבְלָלָה הַשָּׁפָה
וְלָבוּ לוֹ אוֹמֵר לְמֶרְאִי: נִכְרִית הִיא.
וְאַרְאֶה אֶת נִצְנוֹץ שֶׁנֶּאֱתָו צוּפָה
אֶל חַיֵּי הַבְּדִלִים. תִּמְתּוּ רְאִיתִי,
עַל אֲשֶׁר, כְּאַחַת מִתְנַשְּׂאָה וְחוֹצָפָה,
מִמְעִילִי, כְּבִכּוֹל, רָבְבוּ מְחִיתִי.
אֶךְ לְכָל מַעֲשֵׂה וּמְלָאכָה נִזּוּפָה
— הוּא יַעֲדִי — בְּכָלִי אֶמֶר שְׂכָמִי נְטִיתִי
אִם לָדֵם אוֹ לְיָזַע. עוֹמֶסָה וּכְפוּפָה
לְפָנָיו רֵאשׁוֹנָה בְּכָל סֶעַר חֲצִיתִי.
אִם הִיְתָה מִיָּמָיו לוֹ שִׁפְחָה תְּרוּפָה —
אֲנִי שִׁפְחָתוֹ הִיְתִי.

בית זה בנוי כולו על הניגוד "זרות לאומית מול השתייכות לאומית" ועל הניגוד "אֵלִיטִיזְם מול נחיתות חברתית". הקיבוץ הוא גם העילית של המדינה, וגם השפחה החרופה שלה, המבצעת את העבודות הקשות והשרויה בשפל המדרגה (מן הבחינה הכלכלית ומן הבחינה של היוקרה החברתית). כיצד יכולה החצר הקיבוצית להיות גם "נכרית" וגם מעורה עד צוואר בחיים הלאומיים, גם מורמת מעם וגם ניצבת בתחתית הסולם החברתי?

העם השב, המחזיק בערכי המסורת של "ישראל סבא", רואה בקיבוץ ישות "נכרית", הזרה לרוחו, כי מנהגיו ורעיונותיו, השאולים מברית-המועצות, זרים ומוזרים בעיניו – כאילו היא אחת משפחותיהם של אבות האומה, ולא אחת מארבע האימהות ה"לגיטימיות". ואולם, הקיבוץ הוא ישות "נכרית" באותו מובן ש"החרב" (כלומר, כוח המגן העברי) היא תופעה "נכרית", הזרה לרוחו של העם ולאתוס שלו.

נזכיר כי בשנות החמישים חזר אלתרמן על הרעיון כי החרב היא "רות נכרית מאדמה, אבחת חרבות גויים" (ראו שיר ו' של המחזור "ליל תמורה" שבקובץ "עיר היונה"). הוא ביקש להדגיש כי גם כאשר "עם הספר" פונה בכוח הנסיבות אל החרב, אין הוא סוגד לצבאיות. אליבא דאלתרמן, "אדם מישראל" רואה בדרך-כלל בשליפת החרב מנדנה כורח בל יגונה, ולא משאת-נפש כפי שרואים בה "הכנענים" שסגדו לצבאיות – לשלח ולכוח הזרוע. האתוס הלאומי אינו מבוסס על כוח החרב, אלא על מוסר.

ואולם, תיאורה של החרב בתואר "רות נכרית" פני יאנוס לו: רות אכן היתה מואבייה, כלומר אישה נכרייה, אך היא היתה גם סבתא-רבית של גדול מלכי ישראל, שהוא "מלך המשיח" בעיני אותן אישים ועדות, מתנגדי הקיבוץ, שעלו ארצה ממניעים דתיים ועל-כן הם חשדניים כלפי הקיבוץ האנטי-דתי ורואים בו מהות נכרית. כזה הוא גם מעמדה ה"נכרי" של האידיאולוגיה הקיבוצית, שיש לה פן זר, שמקורו בברית-המועצות, ופן לאומי המתבסס על המוסר העברי הקדום והמתבטא בנכונותם של חבריה להתנדב לעזרת העם ולמלא ללא דיחוי כל צורך לאומי. נזכיר כי רבים מחבריה של התנועה הקיבוצית מצאו את דרכם להנהגת היישוב, ולאחר קום המדינה תרמו חברי הקיבוצים לצה"ל תרומה שהיתה מעל ומעבר למשקלו הדמוגרפי של הקיבוץ באוכלוסייה הכללית. תרומתם של בני הקיבוצים התבטאה במיספר המתגייסים ליחידות הקרביות, במיספר הטייסים ובאחוז הגבוה של המפקדים יחסית לאחוז חברי הקיבוצים באוכלוסייה הכללית. ואף זאת: האידיאולוגיה הקיבוצית היא אמנם אידיאולוגיה "נכרית" (כדברי מתנגדיה), כי מקורה בסוציאליזם הבין-לאומי, שהתפתח באירופה. אבל יש לזכור כי בעיצובה של האידיאולוגיה ה"זרה" הזו רב היה חלקם של היהודים שהסתמכו בחיבוריהם הסוציאליסטיים על תורת המוסר העברית הקדומה.

אלתרמן הצמיד כאן בבית האחרון של השיר את האשמת הקיבוץ באליטיזם מתבדל ואת היותו "שפחה" של החברה הישראלית – שפחה העושה את כל העבודות הקשות הנדרשות לצורכי הקיום הלאומי. חברי הקיבוצים אכן שימשו בעת היכתב השיר מכשיר מרכזי למימושה של הציונות, ונחשבו לעילית החברתית של היישוב והמדינה. בתקופת חיבור השיר "חצרו של קיבוץ" אכן היה הקיבוץ מופת בכל הקשור בתרבות העבודה, הלחימה וההתנדבות. הסולידריות של חבריו הולידה סינרגיה שלא הייתה כמותה בחברה העירונית.¹¹

האידיאולוגיה ה"נכרית" הזאת היא הראשונה לשאת בכל עול לאומי ולהיות "השפחה החרופה" שלו. אתוס האליטה המשרתת (אוקסימורון בפני עצמו) שיקף בתנועה הקיבוצית את המציאות. היה זה באמת ובתמים תפקידה ההיסטורי של התנועה הקיבוצית בתוך התנועה הציונית.

והאליטיזם הזה התבטא בעיקר בחובות שהעמיסו אנשי הקיבוץ עליהם, ולא בזכויות. החיים בקיבוץ היו חיים דלים ונזיריים למדי, ללא כל אותם מוצרי צריכה שהתחילו להופיע בערים הגדולות עם תום "תקופת הצנע" ותחילת תרבות הפנאי והרווחה (שנתלוו גם לתהליכי האמריקניזציה שעברו על החברה הישראלית). באותן שנים גם מקבלי שילומים מגרמניה בקרב חברי הקיבוצים הכניסו את הכספים לקופה המשותפת, לשם בניית חדר-אוכל או בית-תרבות, ולא לכיסם הפרטי.

לא במקרה השתמש כאן אלתרמן במונח "שפחה חרופה" – מונח שיש לו שתי הוראות שונות בלשון המקורות. את הדואליזם הטבועה באידיאולוגיה הקיבוצית – שהיה בו צד נוכרי וצד לאומי – ביטא באמצעות המושג הדואלי הזה הניתן למי ששייכת למעמד העבדים ואינה משתייכת אליו. "שפחה חרופה" היא גם שפחה המשרתת את בעליה ועדיין לא נפדתה וגם

בת-חורין ועצמאית (כמו, למשל, המשרתת סיריל-שיינה, גיבורת סיפורו של עגנון "עובדיה בעל מום"). בשירו "חצרו של קיבוץ", ובבית האחרון שלו במיוחד, הצליח אלתרמן ללכד למהות אחת מדויקת את הניגודים העזים ששלטו באידאולוגיה הקיבוצית-שיתופית, שהפכו את הקיבוצים ואת חבריהם לחוד החנית של המאמץ הציני להקים מדינה יהודית בארץ ישראל.

ו. צדדיו הפרוזודיים של השיר – משקל, חריזה, מבנה סטרופי

כבר הזכרנו את החריזה ה"דלה", הנוקשה והנזירית, ששירתה את אלתרמן בשיר "חצרו של קיבוץ". בסטרופה הראשונה יש עשרים ושתיים שורות, והיא בנויה מצמד חרוזים אחד ובו שני חֲרִיזִים מתגוונים: [Ka] ו-[Av] ("חֲרִיז" הוא סדרת הצלילים וההגאים החוזרת במילים שבסוף השורות).

גם בסטרופה השנייה יש עשרים ושתיים שורות, וגם היא בנויה מצמד חרוזים אחד ובו שני חֲרִיזִים בלבד: [O] ו-[ša]. הבית האחרון, לעומת זאת, הוא כעין סונטה, אך גם הוא מתבסס על צמד חרוזים אחד ובו שני חֲרִיזִים בלבד: [Fa] ו-[It]. בכל אחד משלושת בתי השיר הצליח אלתרמן, במסגרת נוקשה ומינימליסטית בת שני חֲרִיזִים בלבד, להעמיד טיעון רחב, עשיר וגמיש, העומד בניגוד אוקסימורוני ל"כלוב" הצר והנזירי שבין סורגיו נאמרים הדברים.

לפנינו נאום סנגוריה המנסה להדוף את טענותיהם של היריבים והמתנגדים. הבית הראשון פותח, כאמור, ב"אֶמְרָה חֲצָרוֹ שֶׁל קִיבוֹץ", והשניים הבאים פותחים במילים "עוֹד אֶמְרָה". בהצטרפם יחדיו, שלושת הבתים בונים טיעון רצוף ומשכנע, שהלוגיקה שלו ברורה ובנויה היטב. בכל אחד משני הבתים הראשונים יש, כאמור, עשרים ושתיים שורות. ונשאלת השאלה: מדוע דווקא עשרים ושתיים?

כאשר כתב בשירו "ערב רחוק" ("עיר היונה") על צעירה ארץ-ישראלית בת עשרים ושתיים, הוא יצק לדמותה את מאפייני **העיר העברית** הראשונה, סמל תחיית העם בארצו, ואת מאפייניה של **השפה העברית** בת עשרים ושתיים האותיות (ואף הפיל לרגע את החומה המפרידה בין האישי לציבורי, ושרבב בשירו קִמְזוֹ קל לאהובתו הראשונה, **עבריה** שושני-עופר שהיתה גננת בקיבוץ דגניה א' ודמותה "מכפבת" במרומו בשיריו המוקדמים). כך נהג אלתרמן גם בשיר המוקדם "העלמה"¹², וכן בפזמון "הנערים הספנים", שנכתב בעבור תיאטרון "לי-לה-לו", שגם בו מסופר על נערה **עבריה** בת עשרים ושתיים.

בשירו לילדים "מעשה בפ"א סופית" עם סילוקה-הסתלקותה של אות אחת ויחידה – פ"א סופית – מתוך מערכת האלפבית, הכול בעולם נקטע וניתק. לרגע נדמה שהעולם חוזר לתוהו ובוהו, שהרי בלי אותיות ומילים, עלול העולם לחזור לאותו זמן היולי שלפני הבריאה – לפני היות הלוגוס שברא את הקוסמוס מתוך הכאוס.

לפי "ספר יצירה" הקבלי, העולם נברא באותיות; כלומר, האותיות קדמו לבריאה, והאמנות – מעשה ידי אדם – קודמת לטבע. איזכור סיפור בראשית וסיפור מעמד הר סיני באים לומר בהקשר זה, שאם נברא העולם מאותיות, הרי ששליפתה של אות מתוך המכלול משולה לחורבנו של העולם, וכבר לימדנו יל"ג שעולם ומלואו תלויים באות אחת, ואפילו בקוץ המתנוסס על ראשה של הקטנה שבאותיות האלף-בית.

דומה שאלתרמן השתמש כאן במערכת האלפבית מכתם טעמים:

(א) בשל אופיה הדואלי – העברי והאוניברסלי – של מערכת האותיות, שהתפשטה בווריאנטים שונים ברחבי העולם, ושימשה בסיס לתרבויות רבות (בדומה לאידאולוגיה הסוציאליסטית, שמקורה בדיני עבד עברי, ובתום דרך חתחתים בת אלפי שנים הובילה לביטול מוסד העבדות בארצות המערב).

(ב) שחברי הקיבוץ ראו באידאולוגיה שלהם תורה, שאי אפשר להזיז בה אפילו אות אחת, כמו בכתבי הקודש.

(ג) כדי להראות שהמפעל החלוצי של הקמת הקבוצות והקיבוצים היה כעין "מעשה בראשית", שנעשה – כמו בפרק א' של ספר בראשית – באמצעות אותיות ומילים (לא במקרה השתמש כאן אלתרמן במילים "מְלָאכְתָּם שֶׁל יָמִים שְׁשָׁה", ברמזו לא רק לששת ימי החולין של שבוע העבודה, אלא גם לששת ימי הבריאה שבהם הושלם "מעשה בראשית").

ובמאמר מוסגר: למרבה האירוניה, חרף השימוש במילים "הִלְכָּה פְּסוּקָה", בשתי הסטרופות הראשונות אין בסופי השורות אף לא פסיק אחד, שיעצור את שטף הדברים ואת רציפותם. והחצר המודה שהיא מחניקה אנקה, כדי "לְהַמְשִׁיךְ רְצוּפוֹת עֲמָלִי", אינה מפסיקה את דבריה אפילו לרגע. אף לא פסיק אחד קוטע את הרצף ואת ההמשכיות של הדיבור ושל המעשה. רק מקץ יובל שנים לקיומו, שם כאן הקיבוץ פסיק (לוקח פסק-זמן), כדי לבחון את מהלכיו שהתנהלו בשטף בלתי-פוסק, מתוך אמונה מוחלטת בצדקת הדרך. אנשיו נשאו בעול מבלי לעצור לרגע – לתהות או להתחבט.

ספק אם יש לאלתרמן יצירה נוספת כמו "חצרו של קיבוץ", שבו מתקיים תואם כה מופלא בין תוכן לצורה.¹³ השיר מדבר על רסן ועל דוגמות, והוא בנוי במבנה כה מרוסן ומחייב שאין משלו. החריזה המסורגת שלו, הבנויה לתלפיות מחרוז נשי וגברי היא פְּבֹאָה לדואליזם השולט בשיר ובאידאולוגיה ש"החצר" מייצגת. הכללים המחייבים של החריזה ושל המבנה הסטרופי אינם פוגמים כלל בשטף הדברים וברציפות ההגיונית שלהם, מתוך חופש עצום הפועל בתוך כלוב סגור.

אלתרמן שתמיד העסיק את עצמו בנושא הסער ורסן, הן בתחומי הפוליטיקה הן בתחומי הפואטיקה,¹⁴ אָמַד בשיר "חצרו של קיבוץ" את מידת החופש העומדת לרשות חברי הקיבוץ בתוך המסגרת הנוקשה שכפו על עצמם, והגיע למסקנה שאין המסגרת הקולקטיבית מונעת מהפּרט את החופש להביע את עצמו ולתת דרור ליצוריו.

הערות:

9. על ריבוי משקעים ביאליקאיים ביצירת אלתרמן ראו בספרי "עד קצווי העברית: לשון וסגנון בשירת אלתרמן", תל-אביב 2021, עמ' 411-357.

10. כדרכו, השתמש כאן אלתרמן בתחבולת הזאוגמה (zeugma); ומפר הסדר הקטלוגי של הטיעון באמצעות מרכיב שאינו מתאים לו מן הבחינה הלוגית. הטיעון מחבר את הפטיש שלא נחלש ואת המכונה שלא דממה עם הזמן ש"לא האט מרוצו" כאילו היה הזמן מכונה (וכאילו יכול הזמן להאט את מרוצו). את מעמדה המרכזי של תחבולת הזאוגמה ביצירת אלתרמן איתרתי ותיארתי לראשונה בחקר אלתרמן בספרי "עוד חוזר הניגון" (תל-אביב 1989, עמ' 13-14; 99-104). הזאוגמה היא פיגורת לשון שבה נקשרים זה לזה באופן שרירותי ופסידו-לוגי מרכיבים שאינם מתאימים זה לזה מן הבחינה הדקדוקית, הסמנטית או הלוגית. לשמחתי, אבחנה זו נשתרשה זה מכבר בחקר אלתרמן כאילו היתה בו מאז ומעולם.

11. אם יש שיר שמסביר כהלכה את דעתו של אלתרמן על הקיבוץ הרי זה טורו האירוני של אלתרמן "שבחי הסקטור הפרטי (או: כולנו חלוצים)", "דבר", כ"ח באב תש"י 11 באוגוסט 1950, עמ' 2 (במדור "הטור השביעי" בחתימת נתן א.). כאן שם אלתרמן ללעג ולקלס את תרומתם של גיבורי "זירת המרץ המסחרי" (שדן מירון במאמרו הנ"ל ב"הארץ" [ראו הערה 3 לעיל] קושר להם כתרים), והראה באירוניה מושחזת עד כמה "גדולה" ו"אדירה" היא

תרומתם למפעל הציוני בהשוואה לתרומתם של הקיבוצים. בשיר הסרקסטי הזה כלולות שורות "מיתממות" בלשון סג-נהור, כגון: "יְשׁוּבֵי הַמְּשָׁלֵט הֵם מְפַעֵל וְיִשְׁרוּת / חֲלוּצֵי מַמָּסָד עַד טְפָחוֹת, / אֵךְ מְפַעֵל הָאֲחִים-פְּלוֹנִימוֹבִיץ-וְיִשְׁוֹת' / הוּא מְפַעֵל חֲלוּצֵי לֹא פָחוֹת ! // נְתִישְׁנָה הַתְּקוּפָה בָּהּ הִלֵּל וְצִיר / הַפְּחוֹר הַבּוֹלֵעַ חִינִין בְּקִבוּצָה. / לֹא וְלֹא ! הִצָּרָן, הִיבּוּאָר, הִצִּיּוּאָר / מְשִׁקִּיעִים בְּמִדִּינָה עוֹד יוֹתֵר / בְּמִמְצָע ! // עַד הַיּוֹם לֹא בִקְשׁוּ הֵם / תְּהִלוֹת וְשִׁבְחִים — / עַד הַיּוֹם הַסֵּתֶפְקוּ הַמָּה / רַק בְּרוּחִים..."

12. "מחברות לספרות", ג', מחברת ב' (טבת תש"ה), עמ' 23 (ונדפס שוב ב"מחברות אלתרמן", ג', תל-אביב 1981, עמ' 38-39).

13. אם כי סִכְמַת חריזה דומה ניתן למצוא בשיר "מחברות עמנואל" (שיר ז' במחזור "שירי נוכחים" ובאחדים מן השירים המשולבים ביצירתו האחרונה של אלתרמן – הבורלסקה "המסכה האחרונה").

14. ראו בדיון "בין סער לרסן בלשון שירתו של אלתרמן", בתוך ספרי "על עת ועל אתר: פואטיקה ופוליטיקה ביצירת אלתרמן", תל-אביב 1999, 76-88.

זיוה שמיר